

Володимир Кучер

НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ: ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНА ПАРАДИГМА

Керівники нацистської Німеччини розраховували, знищивши Радянський Союз і оволодівши величезними територіями, в тому числі й українськими промисловими і сільськогосподарськими районами, будь-якими засобами поставити їх на службу вермахту та зміцненню економіки рейху. В одній із розмов з найближчими соратниками невдовзі після нападу на СРСР А.Гітлер зауважив, що «наш основний принцип повинен полягати в тому, що ці народи (народи СРСР — В.К.) мають для нас одне-єдине виправдання для свого існування — бути корисним для нас в економічному відношенні»¹.

Заяви, декларації, розпорядження А.Гітлера, Г.Герінга, Г.Гімлера, М.Бормана та інших нацистських державних, партійних, військових діячів цілком відображали інтереси німецького фінансового капіталу, промислових магнатів, земельної аристократії.

Фактично саме вони привели нацистів до влади, сподіваючись мати величезні прибутки за рахунок нових східних територій, багатими людськими і природними ресурсами. В меморандумі А. Розенберга від 2 квітня 1941 р. наголошувалося, що військове зіткнення Німеччини і Радянського Союзу приведе до надзвичайно швидкої окупації важливих регіонів останнього. Потім наступить повна воєнна катастрофа СРСР. «В цьому випадку окупація території являла б собою не стільки військову, скільки адміністративну і економічну проблему»², — зазначав А. Розенберг.

Тобто, нацистів турбувало питання «освоєння» загарбаних у майбутньому радянських територій та ефективної їх експлуатації. При цьому планувалося здійснити тут масштабну деіндустріалізацію, розвивати лише сільське господарство і добувну промисловість, сконцентрувавши промислові галузі в Німеччині. Метою цієї політики було перетворення радянських районів, зокрема України, на аграрно-сировинний придаток німецького рейху. Згідно з цими установками у згаданому меморандумі А. Розенберга перед відповідними економічними структурами ставилося завдання пограбування окупованих областей шляхом тотальних і повсюдних реквізицій, вивезення промислового обладнання, запасів сировини, продуктів сільськогосподарського виробництва, необхідних великонімецькій імперії для ведення війни³.

З метою негайного впорядкування окупованої території та експлуатації матеріальних і людських ресурсів на потреби війни А. Гітлер 17 липня 1941 р. видав наказ про встановлення цивільного управління. Згідно з наказом уся влада передавалась у підпорядкування А. Розенберга, який був призначений міністром Імперського міністерства окупованих східних областей, більше відомого як рейхсміністерство «Схід». Місцем знаходження резиденції А. Розенберга був Берлін⁴.

У розпорядженні міністра А. Розенберга знаходились: ад'ютант, особисті референти, секретар, уповноважені з особливих питань. Усі разом вони ставили Міністерське бюро, яке направляло роботу всього міністерства.

Поліцейська охорона зайнятих східних областей покладалася на рейхсфюрера СС і шефа німецької поліції Г. Гімлера, з яким міністерство А. Розенберга знаходилося у тісному контакті. Для насадження нацистського світогляду в зайнятих східних областях підтримувалися тісні зв'язки з нацистською партією через її канцелярію на чолі з М. Борманом⁵.

У структурі міністерства існував управлінський апарат чотирьох територіальних груп: «Схід» (Прибалтика), «Україна», «Росія», «Кавказ». Управлінський апарат групи «Україна» складався зі спеціальних відділів, підрозділів і груп. Головним вважався політичний відділ, який займався розробкою і формуванням політичних принципів і директив з управління окупованими областями. У його підпорядкуванні знаходилося кілька структурних підрозділів, які займалися вирішенням політико-організаційних регіональних питань. Існували групи, які відали загальними питаннями, особами німецького походження (фольксдойче), корінними українськими областями, окраїнами (приєднаними українськими областями), російськими поселеннями в Україні, кримськими татарами, українськими емігрантами.

Підвідділ культурної політики займався загальними питаннями, школами, наукою, літературою, музикою, театрами, образотворчим мистецтвом, релігією.

Підвідділ преси і пропаганди поділявся, відповідно, на самостійні структурні підвідділи: преси (займався питаннями німецької, іноземної і східної преси) і пропаганди (відав радіо, кіно і начоно пропагандою).

Нацистське керівництво важливого значення надавало молодіжній політиці. До складу молодіжного відділу входили групи, які проводили роботу серед німецької, іноземної (не німців) і молодими фольксдойче. Окремо функціонував відділ з роботи серед жінок — німецьких, іноземок і фольксдойче⁶.

Майже подібна структурна побудова була характерна для територіальних груп «Схід», «Росія», «Кавказ».

Компетенція А.Розенберга поширювалася на всю окуповану територію Радянського Союзу, за винятком земель, приєднаних до Польського генерального губернаторства, яке було включено до складу рейху.

Своїм декретом від 20 серпня 1941 р. Гітлер зробив крок, яким остаточно закріплював поділ України на окремі частини. В декреті наголошувалось, що «заселена українцями частина окупованих східних областей, що не входить в компетенцію генерал-губернатора, утворює рейхскомісаріат згідно з моїм наказом від 17 липня 1941 р. про введення цивільного управління в окупованих східних областях. Рейхскомісаріат переходить у підлеглисть рейхсміністру окупованих східних областей. Рейхскомісаріату присвоюється назва «Україна» (Reichskommissariat Ukraine)... Рейхскомісаром

України призначаю гауляйтера і обер президента Еріха Коха. Його резиденція тимчасово знаходитиметься в м.Рівне»⁷.

Директивою рейхсміністра окупованих східних областей А.Розенберга, виданою в серпні 1941 р., були визначені кордони рейхскомісаріату «Україна». Зокрема, в директиві зазначалося, що «рейхскомісаріат Україна утворюється на українській території, окупованій німецькими військами... Кордони рейхскомісаріату такі: на заході і південному заході рейхскомісаріат межує з колишніми радянськими Львівською і Тернопільською областями, по лінії Сокаль — Броди — Підволочиськ — р. Збруч до впадіння в Дністер... Далі кордони йдуть вздовж Дністра до Василютів (біля Могилева-Подільського), Лядова через Примазеницю, Бар (включно), потім вздовж р. Ров і західного берега Південного Бугу до впадіння його в Чорне море.

На півночі кордони проходять в середньому за 20 км на північ від залізничної лінії Брест — Гомель до пункту, що знаходиться за 20 км на схід від Мглина»⁸.

Структурно рейхскомісаріат «Україна» поділявся на шість генеральних округ (Generalbezirke): Волинь — Поділля (Волинська, Рівненська, Камянець-Подільська і частина Тернопільської областей, а також територія Білорусії з містами Брест і Пінськ); Житомир (Житомирська і частина Вінницької областей та південні території Білорусії навколо міста Хойники); Київ (Київська, частина Полтавської і Вінницької областей); Миколаїв (Кіровоградська і більша частина Миколаївської областей); Дніпропетровськ (Дніпропетровська і більша частина Запорізької областей); Таврія (Крим і південні райони Миколаївської і Запорізької областей).

Генеральними округами керували генеральні комісари. Найнижчою адміністративною одиницею був район (Gebiet), очолюваний гебітскомісаром. Для зручності управління група районів могла складати головну округу під керівництвом головного комісара⁹.

У віданні рейхскомісарів знаходилися всі органи цивільного управління підпорядкованих їм територій. Вони мали узгоджувати свою діяльність у справі освоєння і експлуатації окупованих областей з державною політикою через міністра А.Розенберга. Тому останній повинен був підтримувати тісний зв'язок з адміністраціями рейхскомісаріатів. А.Розенберг мав повноваження на видання окремих законів для окупованих областей, а також мав право надавати такі ж повноваження у разі необхідності рейхскомісарам¹⁰.

Одночасно з введенням цивільного управління окремим наказом Гітлера від 17 липня 1941 р. перед рейхсфюрером СС і начальником німецької поліції Г.Гімmlером ставилося завдання щодо забезпечення діяльності німецького адміністративного апарату. Він мав необмежене право давати розпорядження і вказівки рейхс-комісарам як загального, так і політичного характеру в разі виникнення будь-якої загрози для окупаційного режиму та його функціонерів. Задля здійснення ефективних запобіжних заходів при кожному рейхскомісарі призначалися керівники СС і поліції, підлеглі безпосередньо рейхсфюреру Г.Гімmlеру. Керівники СС і поліції прикомандировувалися також до кожного територіального комісара¹¹.

На території рейхскомісаріату «Україна» на захисті німецьких інтересів існувала мережа каральних органів, зокрема поліція безпеки, гестапо, кримінальна поліція під загальною назвою «поліція безпеки і СД». Крім того, охороняли території та наводили порядок охоронна поліція і поліція порядку, цивільна жандармерія, пожежна поліція, залізнична охорона, українська допоміжна поліція¹².

Задля збройного придушення партизанського руху, повстань, саботажу місцевого населення командування вермахту виділило спеціальні охоронні збройні сили. В розпорядженні командувача військовими тилу групи армій «Південь» генерала Е.Фрідерічі знаходився «корпус безпеки», до складу якого входили 213-а, 444-а німецькі охоронні дивізії, 4-й окремий охоронний полк, 1-а моторизована бригада СС, 203-я резервна бригада, окремі моторизовані розвідувальні роти, моторботи зв'язку і інші частини. Їх завданням було забезпечення постачання і охорона тилу кожної з німецьких армій, що діяли на південно-східному напрямку, а також встановлення і підтримання окупаційного режиму. Крім того, генералу Е.Фрідерічі підлягали словацький і угорський мобільні корпуси, а в південному регіоні України поліцейські функції виконував румунський корпус. Для охорони території рейхскомісаріату «Україна» виділялись окремі частини вермахту під командуванням генерала Кітцінгера. Підпорядковані йому війська спочатку складались з охоронних батальйонів, але з осені 1942 р. були підсилені 12-м резервним корпусом, 143-ю і 147-ю резервними дивізіями¹³.

За два тижні до нападу Німеччини на СРСР за домовленістю між начальником поліції безпеки (Сіпо) і службою безпеки (СД), з одного боку, та верховним командуванням німецьких військ, з іншого боку, були створені чотири оперативні групи (айнзатцгрупи)

«А», «Б», «Ц», «Д». Дві останні діяли на території України. Кожна така група нараховувала до 1200 чол., поділялася на кілька оперативних команд (айнзатцкоманд або зондеркоманд). Вони мали забезпечити політичну безпеку тилу в зоні бойових дій та в тилу армій. Це означало, що всі політичні вороги рейху: комуністи, політичні, ідеологічні функціонери, євреї, саботажники, партизани, опозиціонери, терористи, які підпадали під соціальні, політичні чи расові ознаки, мали бути знищені.

«Замирення» окупованої території України німецькі карателі намагалися добитися нелюдськими, варварськими методами і засобами. Так, лише у жовтні–грудні 1941 р. айнзатцгрупа, що діяла в Чернігівській, Київській і Полтавській областях, вчинила криваву розправу над 32526 мирними людьми. Інша група, що діяла в південних районах України, повідомляла в Берлін, що вбила 31767 чоловік. За даними генерала Е.Фрідерічі таємна поліція з жовтня 1941 р. по серпень 1942 р. перевірила на благонадійність 300 тис. чоловік. З 32 тис. заарештованих 18946 чоловік кинули до концтаборів, 7634 розстріляли¹⁴.

Організуючи масове знищення населення України, нацисти намагалися залякати народ, зламати його волю до опору. Разом з тим, вбивство людей стало одним із джерел збагачення нацистської держави. Вся власність «ворогів рейху» через військово-економічну організацію «Схід» поступала до Німеччини.

Конкретна програма експлуатації захоплених територій СРСР, у тому числі й України, була опрацьована рейхсмаршалом, уповноваженим по чотирьохрічному плану перебудови економіки Німеччини для потреб війни Г.Герінгом. Вона відома як «Директиви по керівництву економікою в нових окупованих східних областях», що вступала в дію з моменту вторгнення німецьких військ на територію СРСР. «Згідно з наказом фюрера необхідно вжити всіх заходів для негайного і повного використання окупованих областей в інтересах Німеччини... Отримати для Німеччини якомога більше продуктів харчування і нафти — така головна економічна мета кампанії. Поряд з цим німецькій військовій промисловості необхідно дати й інші продукти сировини з окупованих областей... Першим завданням є якнайшвидше забезпечення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей»¹⁵, — наголошувалося в директивах.

З метою зосередження керівництва економічним питанням в районі воєнних операцій і на окупованих територіях за дорученням

Гітлера від 29 квітня 1941 р. рейхсмаршал Г.Герінг сформував «Східний штаб економічного керівництва». Фактично штабом керував його заступник державний секретар П.Кернер¹⁶.

На час підготовки і проведення воєнних операцій питаннями окупаційної політики, економікою, забезпечення вермахту всім необхідним при «Східному штабі економічного керівництва» було утворено його польове управління «Східний економічний штаб». «Він повинен, — зазначалося в директивах Г.Герінга, — представляти і добиватися через генерал-квартирмейстера головного командування сухопутними силами проведення в життя директив рейхсмаршала, які він одержує через «Східний штаб економічного керівництва» від начальника управління військового господарства і озброєння та забезпечує їх виконання»¹⁷.

На працівників штабу покладалися завдання: під час наступу німецьких військ рухатися за передовими частинами, щоб запобігти знищенню продовольчих, сировинних запасів, забезпечити вивезення найважливішого майна, трофеїв, налагоджувати управління окупованою територією і займатися оцінкою економічних районів¹⁸.

У директивах Г. Герінга була опрацьована структура «Східного економічного штабу». Начальнику штабу підпорядковувалася група фахівців, що керувала діяльністю економічних організацій на окупованій території. До складу штабу як структурні одиниці входили кілька спеціальних груп. Група «Ла» відала сільським господарством, заготівлею і забезпеченням збройних сил продовольством, вивезенням до рейху запасів харчових продуктів і сировини. Група «В» брала на облік промислові підприємства, сировинні запаси, займалася лісовим господарством, фінансовою і банківською справою, торгівлею, трофеями. Сюди входив штаб особливого призначення генерального уповноваженого з автомобільної справи. Група «М» вивчала потреби військових частин, відала промисловою економікою, транспортним господарством тощо¹⁹.

Штабу підпорядковувалися господарські інспекції, що діяли при командувачах тилу груп армій. На них покладалося завдання керувати економічною експлуатацією окупованої території. В Україні існувала господарська інспекція «Київ» («Баден»).

Важливою структурою «Східного економічного штабу» були господарські команди, що підпорядковувалися господарським інспекціям. Вони діли при штабі кожної охоронної дивізії, дислокувалися в містах Львів, Київ, Кишинів, Одеса, Харків, Дніпропетровськ

та ін. Господарська команда складалася з керівника-офіцера, кількох фахівців з окремих галузей сільського господарства з використання робочої сили, з промислової економіки, з питань озброєння, транспортування, загальних економічних питань. Задля охорони виявлених запасів продовольства, сировини, знарядь виробництва господарським командам надавалися збройні підрозділи²⁰.

Нижчою ланкою в структурі штабу були господарські групи при польових комендатурах. До їх складу входили керівник-офіцер, фахівці з використання робочої сили, з продовольчого постачання і сільського господарства, з промислової економіки, загальних економічних питань.

Важливою структурною одиницею «Східного економічного штабу» був господарський відділ, що існував при штабі кожної німецької армії. Його очолював офіцер зв'язку управління воєнного господарства та озброєння, який підлягав начальнику генерального штабу армії і одночасно, як фахівець, перебував при головному квартирмейстерові. Його завдання полягало в тому, щоб надавати допомогу фахівцям в їх роботі з забезпечення військових частин усім необхідним з ресурсів окупованих територій. Він також мав займатися підготовкою і проведенням загальної економічної експлуатації цих територій для потреб воєнного господарства відповідно до спеціальних директив «Східного економічного штабу»²¹.

Керівник господарського відділу мав надсилати звіти про діяльність своєї структури до «Східного економічного штабу» і господарської інспекції своєї армійської групи.

З огляду на ту обставину, що господарський відділ мав охопити своєю діяльністю досить велику територію, а також враховуючи складність поставлених перед ним завдань, у розпорядження його керівника передавався один технічний батальйон для відбудови комунальних підприємств, забезпечення постачання газу, води, електроенергії, усунення аварій у комунальному господарстві тощо.

Господарському відділу також додавалися — один технічний взвод для відбудови підприємств харчової промисловості, розвідувальні підрозділи для виявлення і охорони промислових підприємств, запасів мінеральної сировини, продуктів харчування, техніки, ремонту обладнання тощо²².

Усі структури, що входили до «Східного економічного штабу», мали завдання розгорнути свою діяльність задля ефективної і масштабної експлуатації окупованої східної території, особливо

України. В першу чергу необхідно було забезпечити німецьку промисловість сировиною, а збройні сили — продовольством. У наказі військового інтенданта верховного головнокомандування німецької армії «Про постачання військ» від 16 червня 1941 р. наголошувалося: «Загальне напружене продовольче становище в Німеччині більше не дозволяє поповнювати склади і постачання військ за її рахунок. Про це має пам'ятати кожен командир і начальник під час війни в країні противника. Для збереження запасів Німеччини війська повинні жити за рахунок місцевого сільського господарства»²³.

Про першочергове забезпечення збройних сил говорилося в згадуваних нами «Директивах по керівництву економікою в нових окупованих східних областях». «Всі потрібні нам сировинні товари, напівфабрикати і готову продукцію слід вилучати шляхом наказів, реквізицій і конфіскацій. Виявлені в прифронтовій смузі і в тилкових областях продукти харчування, а також засоби побутового і особистого вживання і одягу поступають в першу чергу в розпорядження військово-господарських відділів для задоволення потреб військ»²⁴.

Питаннями підготовки до економічного «освоєння» окупованих територій займався «Управління воєнної економіки і озброєння штабу головнокомандування вермахту», очолюване генералом Г.Томасом. Як пише відомий російський дослідник В.Дашичев, це управління «було свого роду воєнно-економічним генеральним штабом фашистської Німеччини. Воно було одним з найважливіших органів німецького мілітаризму, де розроблялася теорія і практика підготовки і забезпечення війни в економічному відношенні»²⁵.

Опрацьовуючи плани війни, нацистське керівництво сподівалося покрити дефіцит продовольчих і сировинних ресурсів за рахунок окупованих радянських територій. Генерал Г.Томас у своїй доповідній штабу головнокомандування вермахту «Воєнно-економічні наслідки операцій на Сході» від 13 лютого 1941 р. переконував нацистських провідників у тому, що «в перші місяці після окупації для Німеччини наступить полегшення як в галузі продовольчого постачання, так і в галузі сировинних ресурсів»²⁶. Для цього важливо запобігти знищенню запасів продовольства, сировини, оволодіти нафтовими районами Кавказу, вирішити транспортну проблему. В сільському господарстві важливо було вжити заходів, щоб зберегти та поповнити технікою МТС і забезпечити її паливом. На думку Г.Томаса, у промисловій галузі успіх залежатиме

від захоплення неушкоджених і негайної відбудови зруйнованих електростанцій, забезпечення сировиною промислових підприємств європейської частини СРСР. Г.Томас надавав надзвичайно важливого значення забезпеченню промисловості Німеччини з окупованих східних областей каучуком, вольфрамом, міддю, платиною, оловом, азбестом та іншою мінеральною сировиною, якої не було в Німеччині. Німецьке керівництво цікавили також нафтоносні райони СРСР як головної умови забезпечення військової техніки паливом²⁷.

Генерал Г.Томас, розробляючи плани економічної експлуатації окупованих східних територій, був зацікавлений у залученні до цієї справи німецьких монополій. Він одночасно був членом спостережної ради концернів «Бергманн — Борзіг» і «Герман Герінг». В одній зі своїх доповідних від 28 лютого 1941 р. до вищого керівництва рейху з приводу створення «Східного економічного штабу» писав, що «до виконання цього завдання з самого початку було б доцільно підключити надійних представників німецьких концернів і, спираючись на їх досвід, можна без зволікання здійснювати успішну роботу»²⁸.

Німецькі фахівці, які прибували на окуповану територію, зіткнулися з повною розрухою, спричиненою військовими діями, наслідками евакуації радянською владою виробничих потужностей, зокрема в сільському господарстві України. Керівник «Східного штабу економічного керівництва» державний секретар П.Кернер в одному зі своїх документів, підготовленому в листопаді 1941 р., на наш погляд, дав досить об'єктивну оцінку становища на окупованій території України. Він писав, якщо порівняти Волинь, яка недовго перебувала під владою більшовиків, з центральними областями України, то остання здається родючим і добре обробленим садом. За 25 років більшовицького панування кошти витрачалися головним чином на озброєння СРСР. Це призвело сільське господарство до повного занепаду. Майже всі сільськогосподарські будівлі напівзруйновані, поголів'я тварин дуже скоротилося, трактори, машини, реманент прийшли в непридатність. Тракторні заводи були переобладнані для виробництва танків, тому тракторний парк не обновлювався²⁹.

П.Кернер зазначав, що до цих величезних збитків, завданих більшовицьким пануванням, приєдналися втрати, завдані війною. Коли німецька армія досягла України, збирання врожаю було в самому розпалі. У вигині Дніпра і далі до Чорного моря воно було

наполовину завершене. Під час бойових дій більшовики вивозили трактори або виводили їх з ладу, цінні деталі сільгоспмашин були сховані або знищені. Керівники колгоспів і радгоспів, переважна частина більшовицьких функціонерів втекли. Всі бухгалтерські документи були знищені. Коси і серпи, які щорічно після закінчення жнив поверталися до колгоспів, були також вивезені. Внаслідок нестачі машин і тракторів майже увесь урожай доводилося збирати з допомогою невеликої кількості кіс і серпів. Тому збирання врожаю затягувалося місцями до кінця вересня. Через нестачу коней і возів було дуже важко звозити хліб у скирти або підвозити до молотарок. Якщо трактори й були, то не вистачало пального для обмолоту хліба і оранки під осінній посів. Внаслідок цього осінні польові роботи проходили дуже повільно, з великим запізненням, частина земель не була засіяна³⁰.

П. Кернер писав, що внаслідок ефективної діяльності його відомства було виявлено чималу кількість радянських організацій і структур, що виконували одну й ту ж роботу, в документації спостерігалась плутанина тощо. На допомогу прийшли місцеві фахівці, які були готові співпрацювати з німцями, сприяти налагодженню сільськогосподарського виробництва. Спільно з ними було проведено велику роботу з усунення організаційних недоліків, створено, по можливості, чітку структуру для керівництва організаціями, установами. Спільно з місцевими фахівцями німецькому керівництву вдалося вирішити в Україні завдання, висунуті урядом щодо виробництв сільськогосподарської продукції, сировини для промисловості³¹.

Серйозною проблемою для нацистського керівництва було формування окупаційних органів влади. Згідно з планами на окупованих територіях необхідно було сформувати 15 комісаріатів лише обласного масштабу. Для їх укомплектування міністерство А. Розенберга відібрало і послало на схід 144 офіцери із штурмових загонів нацистської партії, 711 чиновників міністерства внутрішніх справ та організації «Трудовий фронт»³².

За даними господарської інспекції, що діяла в Україні станом на 15 квітня 1942 р., тут діяло 7613 обласних, окружних і районних сільськогосподарських керівників, що прибули з Німеччини. Вони з допомогою місцевих фахівців займалися експлуатацією природних і людських ресурсів України.

Однак, за свідченнями представників окупаційної влади, постійно спостерігався дефіцит кадрів. У директивах Г. Герінга з цього

приводу наголошувалося, що «для забезпечення економічного успіху, що служить німецьким інтересам, необхідно залучати до співпраці у можливо ширшому масштабі керівних працівників господарських комісаріатів, головних управлінь та інших господарських організацій, а також керівників сільськогосподарських і промислових підприємств... Вирішальним моментом насамперед є діяльність господарського апарату, що служить німецьким інтересам, при найменшій затраті німецьких сил»³³.

Питання ефективної експлуатації східних окупованих територій постійно знаходилося в полі зору керівників нацистської Німеччини. 16 липня 1941 р. у ставці А.Гітлера відбулася нарада за участю рейхсляйтера А.Розенберга, рейхсміністра Г.Ламмерса, фельдмаршала В.Кейтеля, рейхсмаршала Г.Герінга, рейхсляйтера М.Бормана. На нараді йшлося про встановлення нового порядку на окупованих територіях СРСР. На той час величезні райони вже були під владою вермахту. За військами вирушили на Схід групи і команди німецьких фахівців, яким доручалося «освоювати» східні простори для німецьких потреб.

Виголошена А.Гітлером промова зводилася до того, щоб не розкривати перед усім світом істинних планів на окупованих територіях. Фюрер говорив: ми маємо наголошувати, що змушені захопити територію СРСР з метою встановлення там порядку і забезпечення спокою, налагодження роботи транспорту, забезпечення населення всім необхідним, роботою. Наша діяльність буде спрямована в інтересах окупованого населення. Німецька пропаганда має наголошувати, що німці несуть свободу народам. Насправді ж, ми маємо проводити жорстоку політику, посилити всі необхідні запобіжні заходи, такі як страти, депортації населення, покарання за будь-який виступ проти нового порядку.

Фюрер наголосив, що все зводиться до того, аби «оволодіти величезним пирогом для того, щоб ми могли: по-перше, ним володіти; по-друге, керувати, по-третє, його експлуатувати»³⁴.

На нараді виступив А.Розенберг, який сказав, що в кожному комісаріаті ставлення до населення має бути різним. В Україні він пропонував виступити з обіцянками в галузі культури, варто було б піднести історичну свідомість українців, відкрити університет у Києві. В Україні, на думку А.Розенберга, потрібно було б підтримати потяг українського народу до незалежності. На ці висловлювання рейхсмаршал Г.Герінг реагував негативно. Він стверджував, що потрібно спочатку думати, як забезпечити себе про-

довольством, а до всього іншого справа дійде набагато пізніше. Взагалі, чи ще існує на Україні інтелігенція, чи вся вона живе поза межами Росії, в еміграції. Г.Герінг, як і А.Гітлер, Г.Гімmlер та інші нацистські провідники принципово не визнавали Україну, а українців — за окрему націю, вважали їх росіянами.

У ході виступів лунали зауваження, що Розенберг багато уваги приділяє Україні. Коли зайшла мова про Крим, фюрер сказав, що він має бути частиною німецької імперії. Розенберг знову висловив свої сумніви щодо частини проживаючих там українців. Гітлер запропонував передати Галичину до складу Генерального губернаторства, підпорядкувавши її рейхсміністру, губернатору Г.Франку. Він наголосив, що найважливішою територією на найближчі три роки, без сумніву, буде Україна. Тому там потрібен саме Е.Кох³⁵.

У подальшому Гітлер неодноразово повертався до ролі України в процесі освоєння і експлуатації східних територій. Зокрема, 19 вересня 1941 р. у розмові з рейхсміністром Г.Ламмерсом і рейхскомісаром України Е.Кохом вони торкнулися питання «вільна Україна». Вважаючи територію України важливою в економічному плані, А.Гітлер і Е.Кох відкинули саму ідею самостійної України.

На нараді рейхскомісар України Е.Кох підтримав Гітлера, наголосивши, що у поводженні з українським населенням з самого початку потрібно бути твердим і жорстоким. Він обіцяв своєму фюреру викачати з України сировину, продовольство, особливо хліб, до останньої зернини. Що буде з місцевим населенням — це його не стосується.

Гітлеру завжди подобалися думки Е.Коха, тому він сказав, що Е.Кох — саме та людина, яка його добре розуміє і виконає всі його настанови щодо експлуатації українських людських і матеріальних ресурсів.

Особистий радник Гітлера штандартенфюрер СА В.Кеппен, який записував наради за участю свого шефа, тоді занотував: «У головному штабі фюрера ставлення до Коха дуже привітне. Всі вважають його «другим Сталіном», який зможе якнайкраще виконати своє завдання»³⁶.

29 вересня 1941 р. А.Гітлер запросив на розмову міністра східних окупованих областей А.Розенберга. На нараді були присутні Г.Ламмерс і М.Борман. Розмова знову велася навколо питання про Україну. Фюрер переконував присутніх у важливості продовження розпочатої роботи в Україні. Там чудова земля, яка через

занедбаність за часів більшовизму не давала максимуму того, що вона може дати при німецькому господарюванні. Продовольством та іншими природними ресурсами з України можна було б забезпечити не тільки Німеччину, а й інші країни Європи³⁷.

Повертаючись неодноразово до питання про «облаштування» окупованої території України, фюрер конкретизував свої плани. У вересні 1941 р. він видав меморандум, в якому йшлося про те, що він «зберігає за собою право приймати рішення про державно-політичне оформлення території, де проживає українське населення. Військові органи влади принципово не повинні займатися цими питаннями»³⁸.

Фюрер зауважував, що він знає про те, що серед української спільноти ширяться протести проти поділу України, заборони її самостійного існування. На думку Гітлера, це політичне питання, яке він вирішуватиме особисто в майбутньому. На всі скарги українців щодо передачі окремих територій України під управління генерал-губернатора Г. Франка або Румунії необхідно відповідати, що «Україна була врятована завдяки німецькій крові, і що з цієї причини Німеччина зберігає за собою право розпоряджатися цими територіями згідно із загальними політичними потребами»³⁹.

Фюрер декларував, що в разі необхідності в майбутньому буде допущена участь деяких українців до управління країною на рівні повітів і регіонів у формі комітетів довіри. У вищі органи влади поодинокі достойні довіри українці можуть бути запрошені тільки для консультацій, але виключаються будь-які домовленості чи зобов'язання політичного характеру. Гітлер наголосив, що «кінцева економічна мета — це природний розвиток України як житниці Європи. З іншого боку, весь східноєвропейський простір повинен стати головним ринком промисловості Західної Європи, товари якої будуть оплачені продовольчими товарами й сировиною»⁴⁰.

На думку фюрера, до українського населення з огляду на те, що воно покійно співпрацює з німцями, потрібно ставитися з доброзичливістю. Однак серед німців, — зауважував фюрер, — спостерігається прагнення зберегти місцевому населенню їх власні звичаї, традиції у повсякденному житті і навіть деякі спроби підняти життєвий рівень. Це повинно бути категорично заборонено⁴¹.

На думку Гітлера, не потрібно обмежувати вживання усної та письмової української мови. Не слід чинити перешкод початковій школі. Українська преса, що дозволяється в обмеженому обсязі, підлягає суворій цензурі. Церква дозволяється за умови, що вона

не займатиметься політикою. Разом з тим, необхідно контролювати, щоб релігійні центри не стали місцями масового паломництва, центрами руху за автономію України.

У своєму меморандумі Гітлер висловився стосовно того, що участь німецьких службовців, солдатів вермахту в українських національних святах має обмежуватися винятковими випадками, безпосередньо пов'язаними з окупацією німецькими військами певних місцевостей. Німецькі органи влади в жодному разі не повинні брати на себе організацію українських традиційних свят, різноманітних урочистостей тощо⁴².

А.Гітлер та його найближче оточення неодноразово висловлювалися про політичний устрій України. Фюрер не погоджувався з А.Розенбергом, який пропонував надати певної автономії Україні. Він не приховував, що має намір зробити з України німецьку колонію. Згідно з концепцією А.Гітлера «не може бути й мови в найближчі десятиліття про незалежну Україну. Фюрер думає про німецький протекторат в Україні принаймні на 25 років»⁴³, — зафіксував його висловлювання В.Кеппен.

Під впливом А.Гітлера міністр східних окупованих областей А.Розенберг змінив свої ліберальні погляди щодо України, хоча часом пропонував дещо пом'якшити жорстоку окупаційну політику. Згідно з генеральною політичною лінією націонал-соціалістичної партії А.Розенберг видав необхідні розпорядження про заборону на існування будь-якої української політичної партії, вимагав покласти край будь-яким політичним домаганням українців. Їх роль і завдання зводилися до того, щоб сумлінно працювати на користь Німеччини. В інструкціях рейхскомісару «Україна» Е.Коху від 18 листопада 1941 р. А.Розенберг писав, що необхідно вжити заходів з тим, аби українське населення було віддане Німеччині, виявляло бажання до праці задля виробництва сільськогосподарської продукції, видобутку мінеральної сировини для німецької промисловості. Важливі завдання ставилися для забезпечення збройних сил продуктами харчування на східному фронті⁴⁴.

Однак, як показав час, бажання і прагнення нацистського керівництва часто не збігалися з реаліями життя на окупованих територіях. Збройний опір, що його відчайдушно чинила Червона армія, нестача стратегічних промислових, сільськогосподарських, людських ресурсів негативно впливали на подальші наступальні можливості вермахту. Під впливом обставин змінювалися політичні настрої населення окупованої території, яке не сприймало

силових методів і засобів, з допомогою яких нацисти вибудовували новий порядок.

Та все ж, попри ці об'єктивні обставини, нацисти розгорнули ефективну експлуатацію українських природних багатств, особливо в галузі сільського господарства. Це тема окремого спеціального дослідження.

¹ *Дашичев В.И.* Банкротство стратеги германского фашизма: исторические очерки. Документы и материалы. В 2-х т. — Т. 2. — М., 1973. — С. 18.

² Там само. — С. 23.

³ Там само. — С. 24.

⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и мат. в 3-х томах. — Т. 1. — К., 1980. — С. 326.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України — Ф. ФКМ. 8. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 23.

⁶ Там само.

⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 30–31.

⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и мат. в 3-х томах. — Т. 1. — С. 333.

⁹ *Дерейко І.І.* Структура окупаційних органів Рейхскомісаріату «Україна» // Сторінки воєнної історії України. Зб. статей. Вип. 8. Ч. 1. — К., 2004. — С. 262.

¹⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и мат. в 3-х томах. — Т. 1. — С. 327.

¹¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 14.

¹² *Дерейко І.І.* Назв. праця. — С. 265.

¹³ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация: о роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. — М., 1971. — С. 105.

¹⁴ *Чайковський А.С.* Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. Мовою документів, очима історика). — К., 1994. — С. 246.

¹⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 4–5.

¹⁶ Там само. — С. 7.

¹⁷ Там само. — С. 9.

¹⁸ Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Сост. Заставенко Г.Ф. — М., 1985. — С. 19.

¹⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 10.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. — С. 11.

²² Там само. — С. 12.

²³ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. В 2-х кн. — Кн. 1. — К., 1985. — С. 291.

²⁴ Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944). — М., 1965. — С. 154.

²⁵ *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 1. — С. 152.

²⁶ Там само. — Т. 2. — С. 182.

²⁷ Там само. — С. 183.

²⁸ Там само. — С. 18.

²⁹ Российский государственный архив социально-политической истории (Далі РГАСПИ). — Ф. 17. — Оп. 125. — Д. 177. — Л. 74.

³⁰ Там само. — Арк. 75.

³¹ Там само.

³² *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 18.

³³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 7.

³⁴ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. — С. 513.

³⁵ Там само. — С. 515.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. — С. 535.

³⁸ Там само. — С. 529.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. — С. 530.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. — С. 181.

⁴⁴ Там само. — С. 186.